

Ориф ҲАБИБУЛЛАЕВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети катта ўқитувчиси

E-mail: Orifjon_habibullayev.05@mail.ru

SOME ASPECTS OF MILITARY TACTICS AND DEFENSE SYSTEM IN TURKIC KHANATE

Abstract

The Turkic Khanate (552-744) occupies a special place in the history of the peoples of the region, including the Uzbek nation, as a great kingdom dominated by a number of countries in Central Asia and adjacent territories. It was the dominant kingdom in the history of the Far East, in the sunshine, the North Black Sea coast, South Siberia - Volgograd in the north, and Northern India and Khurasan in the South under one flag, and its military superiority is the key factor of such successes of the Qaghanate. Written sources covering the history of the Turkish Qaghanate, in particular the ancient Turkic titles and the Chinese chronicles, have a great deal of the terms associated with the management system of the kingdoms that make military rankings and terms also indicate that military, tactical tactics and society were based on the rule of society as a whole. The titles and epithets used in the management are composed from mostly words and phrases used in the military life of the Qaghanate.

Key words: Turkic Khanate, Middle Ages, Military Tactics, Titles, Weapons, Defense, Military Training, Martial Arts and Ideology.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОЕННОЙ ТАКТИКИ И СИСТЕМЫ ОБОРОНЫ В ТЮРКСКОМ

Аннотация

Тюркский каганат (552-744), в качестве крупного государство взявшего под свое крыло ряд стран Центральной Азии и соседних с ней регионов занимает особое место в истории народов региона, в том числе государственности узбекского народа. В свое время это государство объединило под одним флагом со стороны восхода солнца страны Дальнего Востока, со стороны заката берега Северного Черного моря, с севера Восточную Сибирь - Приволжье, а с юга Северную Индию и Хорасан, на базе подобных успехов каганата лежит фактор приоритетности его военной особенности. Письменные источники освещающие историю Тюркского каганата, в частности, большую часть встречающихся на надгробных камнях и китайских летописях терминов, имеющих отношение к системе управления каганата составляют военные звания и термины тоже указывают на значимость военного дела, тактики боя в государственной ассоциации и что общество создано на этой основе. Звания и эпитеты применявшиеся в управлении в основном состоят из слов и выражений применявшихся в военной жизни каганата.

Ключевые слова: Тюркский каганат, первоначальные средние века, военной дело, тактика, звания, оружие, оборона, военная подготовка, искусство боя, идеология.

ТУРК ХОҚОНЛИГИДА ҲАРБИЙ ИШ ВА МУДОҒАА ТИЗИМИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация

Турк хоқонлиги (552-744) Марказий Осиё ва унга қўшни ҳудудлардаги бир қатор ўлкаларни ўз қўли остига олган йирик салтанат сифатида минтақа халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин тутади. Ушбу салтанат ўз даврида қунчиқарда Узоқ Шарқ, қунботарда Шимолий Қора денгиз бўйлари, шимолда Жанубий Сибир – Волгабуйлари, жанубда эса Шимолий Ҳиндистон ва Хуросон ўлкаларини битта байроқ остида бирлаштирган бўлиб, хоқонликнинг бу каби муваффақиятлари негизда унинг ҳарбий жиҳати устувор бўлганлиги омили ётади. Турк хоқонлиги тарихини ёритувчи ёзма манбалар, хусусан, қадимги турк битиктошлари ва хитой йилномаларида учрайдиган хоқонликнинг бошқарув тизимига алоқадор атамаларнинг катта бир қисмини ҳарбий унвон ва атамалар ташкил этиши ҳам ушбу давлат уюшмасининг моҳиятида ҳарбий иш, жанг тактикаси ва жамиятнинг шу асосда ташкил этилганини кўрсатади. Бошқарувда қўлланилган унвон ва эпитет (сифат)лар асосан хоқонликнинг ҳарбий ҳаётида энг кўп қўлланилган сўз ва иборалардан иборатдир.

Калит сўзлар: Турк хоқонлиги, илк ўрта асрлар, ҳарбий иш, тактика, унвонлар, қурол-яроғ, мудоғаа, ҳарбий тайёргалик, жанг санъати, мафқура.

КИРИШ. Марказий Осиё ва унга қўшни ҳудудларда 552-744 йиллар ораллигида ҳукм суриб, ўз даврининг энг йирик салтанатларидан бири сифатида билинган Турк хоқонлиги ўзбек халқи тарихи, шу жумладан, давлатчилик тарихида алоҳида ўрин тутади.

Хоқонликнинг ўз даврида қудратли давлатга айланишида қандай омиллар бош ролини ўйнагани ҳалигача тўлақонли ўрганилмаган масалалардан биридир. Айниқса, хоқонлик тарихи унда мавжуд

бўлган ҳарбий иш ва мудофаа тизими шундай масалалар сирасидандир.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишича, Турк хоқонлигининг буюк давлатларидан бирига айланиши асосида унинг ҳарбий жиҳатдан бошқаларига нисбатан анча устунликка эга бўлиши омили ётади. Хоқонликнинг бу хусусиятига эътибор қаратган Л. Н. Гумилевнинг таъкидлашича, «Туркутлар (Турк хоқонлиги) зафарлари ва дунёнинг ярмига эгаллик қилиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Улар кўчманчилик савиясидан анча юқори бўлган шундай бир қўшин ва идора тизими яратдиларки, шунга муносиб равишда галабаларга ҳам эришди, деб айтиш мумкин» [1]. Мазкур тадқиқотчи томонидан ўтган асрнинг 50- йилларида билдирилган бу фикрларига қўшилган ҳолда айтиб ўтиш керакки, Турк хоқонлиги ҳарбий жиҳатдан ўз давридаги бошқа салтанатлардан анча устун бўлганлигини таъминлаган омиллардан бири унинг анчагина илғор ва интизомли қўшинга эга бўлганлигидир. Кейинги йилларда Мўғулистон, Жанубий Сибир, Олтой, Етгисув, Сирдарё хавзаларидан топилаётган археологик топилмалар эса хоқонликнинг ўз даври учун мукамал бўлган қурол-яроғларга эга бўлганидан дарак бермакда.

АСОСИЙ ҚИСМ. Турк хоқонлиги тарихини ёритувчи ёзма манбалар, хусусан, қадимги турк битиктошлари ва хитой йилномаларида учрайдиган хоқонликнинг бошқарув тизимига алоқадор атамаларнинг катта бир қисмини ҳарбий унвон ва атамалар ташкил этиши ҳам ушбу давлат уюшмасининг моҳиятида ҳарбийлик устуворлик қилганини кўрсатиб турибди. Хусусан, битиктошларда ҳарбий иш ва мудофаага алоқадор асосан қуйидагича атамалар учрайди:

- 1) *су* (sü) ва *чериг* (çerig) «қўшин»;
- 2) *йизак* (yüzäk), *илки су* (ilki sü) «авангард, илғор қўшин»;
- 3) *атлыг су* (atlıg sü) «отлик қўшин»;
- 4) *йадаг су* (yadağ sü) «пиёда қўшин»;
- 5) *эр* (er/är) «жангчи, жангчилар»;
- 6) *ўғлан* (oğlan) «ёш жангчилар»;
- 7) *сунгуш* (süngüş), *уруш* (uruş) «жанг»;
- 8) *суламак* (sülämäk), *су ташықмак* «қўшин тортмоқ, қўшин чиқармоқ»;
- 9) *йағи* (yağı) «душман»;
- 10) *кўруг* (kögüg) «разведкачи, жосус»;
- 11) *ерчи* (yerçi) «йўл бошловчи/йўл кўрсатувчи»;
- 12) *тил* (til) «тил (асир)»;
- 13) *турғақ* (turğaq) «гвардия, посбон» [2].

Ушбу атамалар асосан хоқонликнинг ҳарбий ҳаётида энг кўп қўлланилган сўз ва иборалар бўлиб, ёзма манбаларда бу билан боглик яна кўплаб атамалар ўрин олган. Хусусан, хитой йилномаларида бунга доир кўплаб маълумотлар учрайди, бироқ улар хитой тили ва ёзуви қодалари асосида берилгани боис, мазкур манбалар асосида қадимги туркий атамаларни тиклаш анча мушкуллик тугдиради.

Турк хоқонлигида ҳарбий иш ва мудофаани йўлга қўювчи вазифадор шахслар билан боглик кўплаб учраши ҳам хоқонлик бу тизимни қанчалик даражада ривожлантирганидан дарак беради. Қадимги турк битиктошларида ҳарбий унвонлар билан боглик асосан қуйидагича лавозим номи, унвон ва эпитет (сифат)лар ўрин олган:

- 1) *субоши*, *апатархон* (бош лашкарбоши);
- 2) *тутуқ* (ҳарбий волий);
- 3) *сангун* (қўмондон, генерал);
- 4) *чабиш* (ҳарбий амалдор);
- 5) *бингоши* (мингоши);
- 6) *бешиозбоши*;
- 7) *юзбоши*;
- 8) *унбоши*;
- 9) *тархон*;
- 10) *чўр*;
- 11) *эркин* ва ҳ.к. [3].

Шу ўринда хоқонликнинг ўз даврида бошқа этносларга нисбатан ҳарбий жиҳатдан анча устун бўлишини таъминлаган воситалар нималардан иборат бўлган, бунда қандай омиллар асосий рол эгаллаган мазмунидаги саволлар тугилиши мумкин. Маълумки, хоқонликка асос солган уруғ бўлмиш ашина турклари билан қўшни яшаган турли кўчманчи қабилалар, айниқса, улар билан этник яқинликка эга кўплаб туркий қабилалар орасида ижтимоий-иқтисодий фарқликлар бўлгани, яъни қайсидир бир этнос бошқаларига нисбатан анча тараккий этган шароитда яшагани масаласи аниқланмаган. Демак, Турк хоқонлиги асосчилари бўлмиш ашина хонадони қисқа муддатда бундай катта империяни яратишда уларнинг мукамал отлик қўшинга эга бўлганликлари билан биргалликда қуйида нисбатан батафсилроқ тўхталиб ўтадиганимиздек, уларнинг ўзига хос жиҳатлари муҳим ўрин тутган. Дарвоқе, бу даврда Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларида яшаган ҳар бир этнос отда жанг қилиш санъатини яхши билишган, бу жиҳатдан улар ашина туркларидан деярли фарқ қилмаганлар. Шу сабабли масалага бошқача қараш лозим бўлади.

Турк хоқонлигининг ҳарбий муваффақиятларига сабаб бўлган омиллар бўйича турлича фикрлар билдирилган. Бир гуруҳ тадқиқотчилар бунинг сабабини ашина туркларининг хўжалик шароити, турмуш тарзи ва касб-коридан излайдилар. Тадқиқотчи олимлар ашина турклари ҳали мустақил давлат барпо этишдан олдин Жуан-жуан хоқонлиги қўл остида экан, ўз хўжайинларига темир қазиб бериш билан шуғулланишгани ёки жуан-жуанлар ҳукмдори Анагуай уларни «менинг темирчиларим» деб атагани [4], шунингдек, Византия элчиларига йўлда – Етгисувдаги шаҳарлардан бирида хоқонлик аҳолисининг уларга темир сотиб олишни таклиф этишгани [5] ҳақидаги маълумотлардан келиб чиқиб, хоқонлик асосчиларининг асосий хунармандчилиги темирчилик бўлгани ҳамда темирдан фойдаланишни яхши эгаллаган жамоа сифатида ундан мустаҳкам қурол-аслаҳа ясаш санъатига эга бўлишгани, натижада бошқа

этносларга нисбатан ҳарбий жиҳатдан устунликни қўлга киритишганини таъкидлайдилар [6].

Жанубий Сибир, Олтой, Мўғулистон ва Еттисув ҳудудларидан топилган археологик топилмалар ва ёзма манбалардаги айрим маълумотлар Турк хоқонлиги жангчиларининг мустаҳкам пўлат қуролларга эга бўлганини тасдиқламоқда. Масалан, Олтой ўлкасиндаги Балиқ-Соок деган жойдаги мозор-қўргон қазилганда унинг қурол-аслаҳалари ва жанг кийимлари билан кўмилган қадимги турк жангчисига тегишли экани аниқланган бўлиб, ушбу топилмалар тикланганда улар орасида қилич, дубулга (шлем), ханжар, ўк-ёй, совут каби жанговар буюмлар мустаҳкам темир ва қумушдан ясалганлиги ва отлик аскарга ортиқча қийинчилик тугдирмайдиган даражада энгил эканлиги мутахассисларнинг диққатини тортди [7].

Турк хоқонлиги эга бўлган қўшиннинг қурол-яроғ ва бошқа ҳарбий буюмлари анча мустаҳкам бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар нафақат хоқонликнинг марказий ҳудудлари бўлмиш мазкур жойлардан, балки хоқонлик таркибида бўлган ўтроқ воҳалардан топилган археологик материалларда ҳам ўз тасдигини топган. Жумладан, Чоч, Фаргона, Уструшона, Бухоро, Хоразм, Тўхористон каби Амдураё – Сирдарё оралигидаги воҳа ҳукмдорликлардан бири – Сугд таркибидаги Панч ҳукмдорлиги марказининг бўлмиш Панжикент шаҳар харобаларида узоқ йиллар давомида археологик қазилмалар олиб борган В. И. Распопова VII–VIII асрларда Сугдда қўлланилган қурол-аслаҳаларига қадимги туркларнинг катта таъсир кўрсатганини таъкидлаб ёзган [8].

Хитой йилномаларида *Тукюе* (турк)ларнинг қурол-яроғлари ўк-ёй, гурзи, зирҳли совут, узун суворий найзалари ва қиличлардан иборат экани кўрсатиб ўтилади [9]. Жумладан, «Тан шу» йилномасида «Жангчи асбоби сифатида шохсимон шаклли овоз чиқарадиган ўк-ёй, қалқон, найза ва қиличлар мавжуд» мазмундаги маълумот хоқонлик қўшинларининг ҳарбий жиҳатдан қандай тайёргарликка эга эканидан далолат беради [10].

Шу ўринда, Турк хоқонлиги қўшинининг асосий қисмини ташкил қилган туркий қабилаларга жанг пайтида кимлар бошчилик қилишган, мазмундаги савол тугилиши мумкин. Хитой йилномаларида *Дулу* ва *Нушиби* каби ҳар иккала қанот ёки бошқа туркий қабилалар бошқарувида баъзан хоқонлик аъзолари – *ябзу*, *шад*, *тегин* унвонли шахзодалар турганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди [11]. Хоқонликнинг мазкур вакиллари вакилларининг вазифаси тобе қабилаларни бошқариш ва солиқлар йигинини ташкил қилиш билан биргаликда, уларни ҳарбий ишларга жалб этиш, жангларга олиб бориш ва ҳарбий ҳаракатларда бошчилик қилиш ишларини ҳам амалга оширишдан иборат бўлган. Айниқса, бу масалада хоқонликда шахзода – *тегин*лар ўз қўшинига эга бўлиб, бирор ўлкани бошқаришга масъул қилинган тақдирда *шад* унвони олганликларини [12] назарда тутиш зарур.

Турк хоқонлиги қўшинларининг муваффақиятини таъминлаган бошқа бир хусус эса қадимги туркийлар жамиятига хос тушунчалар бўлиб, улар хоқонликка Марказий Осиёнинг қадимги этнослари, хусусан, хунлардан мерос бўлиб ўтган эди. Хусусан, хитой йилномаларида учрайдиган «Жангда ўлишни шараф билишади, хасталаниб ўлишни эса уят ҳисоблашади» [13] шаклидаги маълумот хоқонлик қўшинининг жангларга қай даражада руҳан тайёргарлик билан киришганликларини кўрсатиши билан биргаликда, уларнинг кўп ҳолларда галаба қилишларини таъминлаган омил бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари, хитой йилномаларида турк хоқонининг хос соқчи (лейб-гвардейц) қўшинлари *фу-ли* (бўри) деб аталаш ва хоқоннинг ўрда – қароргоҳи тепасида бўри боши тасвирли байроқ хилпираб туриши ҳақида маълумот келтирилиб, *Тукюе* (турк)лар ургочи бўри уругидан эканлиги ва улар ўз келиб чиқишларини унутишни истамасликларига урғу берилади [14]. Шунингдек, айрим хитой йилномаларида бўри билан боғлиқ куйидагича маълумот қайд этилади: «(турклар) айрим ҳолларда *фулинъ-кехан* (бўри-хоқон)лик жорий қилишади. *Фулин*нинг маъноси бўридир; уларнинг ўлдиришга мойиллиги ва хирслигига қараб шундай лақаб беришади» [15]. Битиктошларда хоқонлар тилидан ўз аждодларининг қўшини “бўридай эрмиш”, уларнинг душмани “қўйдай эрмиш” жумлаларининг тилга олиниши ва бошқа маълумотлар [16] ҳам буни тасдиқлайди.

ХУЛОСА. Турк хоқонлигида ҳарбий иш ва мудофаа тизимининг айрим жиҳатларини ёзма маълумотлар ва археологик материаллар асосида қисқача таҳлил қилиш шундан дарак берадики, хоқонлик илк ўрта асрларда дунёда йirik салтанатлар сифатида билинган Византия империяси, Сосонийлар Эрони ва Хитой (Суй ва Тан сулолалари) даражасидаги йirik салтанат бўлган. Унинг ҳарбий муваффақиятларини таъминлаган асосий омиллар эса куйидагича бўлган:

- Юксак даражада ташкил этилган ҳарбий интизом. Аскарларни жангга тайёрлаш, жангдан олдин ва кейинги ҳарбий тайёргарликни йўлга қўювчи махсус вазифадор кишилар (чабиш/човуш)нинг мавжудлиги;

- Аждодлардан мерос ҳарбий санъат. Марказий Осиёнинг қадимги давлат уюшмалари – Скиф (Сак), Хун салтанати ва бошқалардан ўзлаштирилган ҳарб санъати ва тактика;

- Анча мукамал қуролларга эга бўлиш. Қуроллар асосан мустаҳкам пўлатдан тайёрланган ва жангчи учун қийинчилик тугдирмайдиган даражада энгил бўлган;

- Қўшиннинг турли қисмлардан ташкил топганлиги. Улар асосан отлик, қисман эса пиёда қўшинлардан иборат бўлиб, ўнг қўл ва сўл қўл каби икки асосий қанотга бўлинганлар.

Ниҳоят хоқонликнинг ҳарбий ютуқларини таъминлаган асосий омил – бу қадимги туркий этносларга хос мафқуранинг мавжуд бўлганлигидир.

Қадимги турклар жангда енгилишни номус деб билиб, жанг пайтида ўлишни шараф ҳисоблашган.

АДАБИЁТЛАР

1. Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. Тошкент, 2007. – Б. 64.
2. Дадабаев Х. Военная лексика в старобузбекском языке / Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики старобузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. – С. 8–16.
3. Бабаяров Г. Государственный строй Западно-Тюркского каганата. Автореф. дисс. док.ист.наук. – Ташкент: ИВ АН РУз, 2012. – С. 19-24.
4. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – том I. – М. - Л.: Изд. АН СССР. 1950. – С. 221, 228.
5. Мокрынин В. П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции в VI-VIII вв. // Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1985. – С. 170–175.
6. Кубарев Г. В., Кубарев В. Д. Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. 4 (16), 2003. – С. 64–82.
7. Кубарев Г. В., Кубарев В. Д. Погребение знатного тюрка, 64–80.
8. Распопова В. И. Поясный набор Согда VII–VIII вв. // СА. – М., 1965. – № 4. – С. 89–91.
9. Liu Mau-Tsai Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T'u-küe), Buch 1–2 («Göttinger Asiatische Firsungen», Bd, 10). – Wiesbaden, 1958. – S. 21.
10. Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1996. – S. 97.
11. Бичурин Н. Я. Собрание сведений, 292.
12. Артамонов М. И. История Хазар. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 154–156.
13. Бичурин Н. Я. Собрание сведений, 231.
14. Бичурин Н. Я. Собрание сведений, 229.
15. Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, Дайк-пресс, 2002. – С. 36–37.
16. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – Б. 71, 77, 101–111, 126.